

Gu'n xiu lën gial

Lo que se siembra en la milpa

Rosa Estela Juárez

Di'tsë gu'n xne' minn

San Francisco Ozolotepec

Publicado por el
Instituto Lingüístico de Verano, A. C.
Oaxaca de Juárez
2024

Resumen: Este libro enseña acerca de la siembra de la milpa y la variedad de otros cultivos que la gente siembra en ella.

D. Jonatán Córdova Rodríguez y Jennifer (Lina)
Córdova, asesores lingüísticos

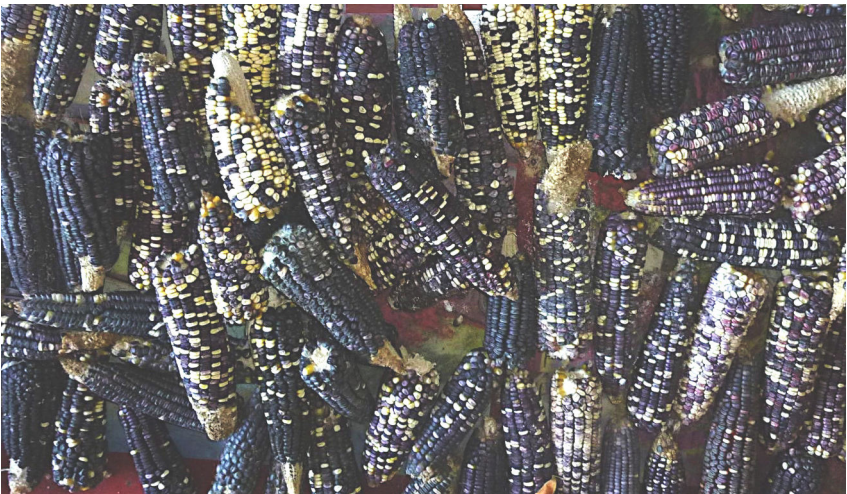
© 2024 por el Instituto Lingüístico de Verano, A.C.
Derechos reservados conforme a la ley.
Esta obra puede reproducirse para fines no lucrativos,
siempre y cuando no se altere en forma alguna.

Primera edición
Lo que se siembra en la milpa
Zapoteco de San Francisco Ozolotepec
ztg 24-012 .6C
Oaxaca de Juárez 2024

Gu'n xiu xkiedzna

Xkiedzna xgu minn pni; yu minn xgu pni mē' bril, yu minn xgu pni mē' may. Or lē' minn nan ku pni, ganech chu'nn mbi minn lyu di't tsu pni, dzekna or lē' gia ya'dz giab, lē' minn chapla xob gana mē gu'n tsu pni.

Yu minn xgib midz git xiu xid gial. Loxna or lē' gia ya'dz xiab, lē' minn siala xgu pni gana lē' chu'nnpnikga minn midz gitga. Or xielo xiu pni, lē' minn xchob tib taz xob chak pnos, gu'n dzu di't xlanda gial ota di't xgēt manu.

Xded tib xman lè' gial xlanzë. Ga lè' minn sia gan ba xchew, loxna lè' minn stsëw. Dela ba nlanda do's, lè' minn xgu xobga stib.

Ga dzekna lè'wu sia xcho'b xkwend. Lè' minn xkë gon chak mbi xid do's gana lè' minn dzo'b yu xan do's. Xded mase tib më' lè' minn xkë stib gon gana lè' minn sdzo'b yuwa stib, dzekna igidzda gial gana nlë ina gial. Gana lè' minn dzu pnos di't uche do's.

Xka chu'nntsi minnu dzekna lè' gial chak.

Or szinn tiemb sia, lè' minn chixi sia chey, xkë giat sia gana xia' giat ngud.
Loxna or lè' gial xbidz, lè' minn xkë ula'p.
Lè' minn xcho'wzë niz gana lè' minn xtop
niz dela ba nax lo lyu.

Yu minn dzo'b gax niz dën, loxna xobla
chey minn xbi minn dën.

Yu minn chey niz szinn lidz, yula
dzekna lè' minn xchib niz loxna lè' minn
chuslo sdzo'b niz. Or lè' niz xchib lèd, lè'
minn xienna gan ba niz udop. Gana yu
minn nanla ba niz itop lo nan minn ba xob
ugu minn pni.

Or lè' sia yula, lè' do'ng mbal sdzal xid
gial. Lè' do'ng nak gu'n xcha' lèd sia xna
ya's. Lè' minn chow do'ng chak xo'bg'i'n,
gana lè' do'ng xiu lo bay che'y gana lo du'x.

Ne'g zi'd lè niz xtop minn giedz:

- Niz pdzit nak niz xiu lad di't nal.
Lè'wu xiu mē' bril gana may. Lè' sia
xiu mē' nobiembr, lo desant.
- Niz bzëw nak niz gu'n zi'd xna morad.
- Niz pint nak niz gu'n yu bzëw lèd
ndzal xob nkits.
- Niz nkits nak niz gu'n ichë xixob xna
nkits gana or xkë giat, lè'kga nkits xna
giat.

- Niz kia nak niz gu'n kë kia xob lëd, nen dzo'b. Mbe lay xixob gana nak lis lëd xixob.
- Niz mxeg nak niz gu'n nge'x sdzo'b. Nlas lay xixob gana ñan nak.
- Niz bingia nak niz xna yë'ts, gana mbe lay xixob.
- Niz las nak niz gu'n winga xcho'b.
- Niz ñoblëdz nak niz gu'n xiu di't ndzë.

Më xgu minn lën gial

Or xiu pni lë' minn xgu chop më sdza'l
tap kia xob lyu dzekna xka lë' lebla' ilan
lën gial.

Më xgu minn nak:

- Më dip
- Më las
- Më chog
- Më du'x
- Më bay

Iza më che'n xkë lo lebla'. Nonga xa'la
xa'la nak lebla'nu gana xa'la xa'la xna giez
gia' xcha' lo lebla'na tibga tibga më.

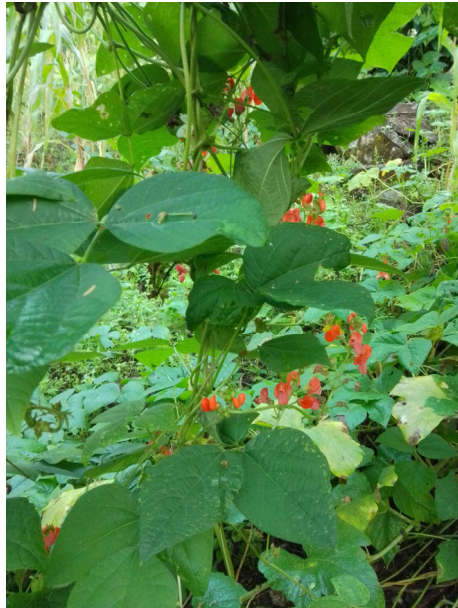

Më dip

Më dip ncho'bcho xiëx lo xilebla' gana ñan nak lo blag lebla'. Or chal tiemb xiu giez gia' lo lebla' dip, lë' minn chixi giez gia' chey chow minn. Lë' giez gia'na më dip xna nixnë.

Yu minn xgu më dip or lë' pni xiu, gana yu or xguda minn më lo nchëla më dip lyu loxna xkwend lëbla' më dip xlan.

Or lë' minn xgwi'y giez gia' nonga zedna, midzangngidna gana xich xgu minn lowa cheyu.

Or lë' dip yë xkë, lë' minn chixi dip yë chey chow minn. Dip gu'n ñë'n xkisa nter sun xgwi'y minn. Sa'nda lë' dip gu'n gol-la më yu ldo' chats xcha', nonga më chey lë' xab sdzëb.

Or chey dip yë nonga zedna, midzangngidna, xichna gana ptie xiu lowa cheyu.

Or lè' sun mè' dip xbidzla, lè' minn xlitu xiuwa sak. Loxna xia'g chow sak, ga lè' minn xgits yag lèd sak dzekna lè' mè' dip xcha'.

Ga dzekna lè' mè' dip chax lo mbidz xbidz.

Or lè' mè' dip uyelola ubidz, lè' minn xgwi'yu, loxna chow minn nished mè' dip. Gana yu minn chuxkwa' xo'b mè' dip, yuga minn chu'nnu bi'l sdzëw las giat.

Më las

Lë' lebla'na më las beysa xcho'b gana nak lis lo xiblag gana lë' xigiez gia' më las xna morad.

Lë' minn xgu më las më' jul gana xan goxt, lë' më las xiu di't ndzë'.

Or lë' pza' las yë xkë lë' minn chixiwu cheyu chow minnu.

Or ñë'n sun pza' las lë' minn xgwi'y nter sunu, sanda or lë' sun pza' las gol-la lë'wu chats xcha' më las chots xnas gu'n nter sun chey xdo'w. Gana yu minn xgu bia nkob lo pza' las yë chey.

Më chog

Lë' lebla'na më chog xiysa xiëx lo gana
nak lis lo blagna lebla' më chog, lë' giez
gia' xcha' lo lebla' më chog xna nkits.

Lë' minn xgu më chog or lë' pni xiu.

Më du'x

Xiysa xcho'b lebla'na më du'x gana lis nak lo blagna lebla' më du'x. Lë' giez gia' xcha' lo lebla' më du'x xna nkits.

Yu or xkë du'x xna morad gana yu or xkë du'x xna nixnë.

Lë'kga xdo'w du'x yë. Or lë' minn xgwi'y du'x yë, lë' minn xwiy gan ba gu'n zak gey nter sun gana ba gu'n gats icha' nonga më gey.

Or xiët du'x bidz yu minn xle gax du'x;
xwiy minn gan ba du'x nak du'x ngu'dz
gana ba du'x nak du'x nchog. Loxna xa'
xgu minn du'x ngudz gana xa' xiu du'x
nchog.

Lo or chey du'x nter sun du'x chey,
loxna xne' minn wencha nonda du'x ngu'dz
gey gowma tsu do'ng lo.

Më bay

Ncho'b xiëx lo lebla'na më bay, lë' lo xiblag lebla' më bay nak lis lo, lë' giez gia' xial lo lebla' më bay xna nkits.

Or lë' bay yë yu, lë' minn chixi bay yë chey chow minn. Yu minn xgwi'y bay yë xiu nonga zedna, midzangngidna, xichna gana do'ng lo bay yë. Yu minn xgu bay yë lo dzit ngon bidz, yu minn xguwa lo dzit ngon yë.

Lë' or lë' bay bidz chey, xgu minn bilgo lowa gana yu minn xguga kwlandr lo bay bidz chey.

Lë'kga yu bay ngu'dz gana yu bay nchog.

Git xiuzë lën gial

Lën gial di't xgu minn pni xgukga minn git wëtsna, git lanna gana git gu.

Gion git che'n xcho'b lbë, gana meraga tibaga nak xiblagu gana iza lo git che'n xcha' mze xna yë'ts. Xdo'w iza lo lbë git che'n gana xdo'w mze xcha' lo lbë lgit gana ximidzu.

Yu minn chow midz nonga xge'x lo dzil xkë nup zed lëd sdza'l nup nis; yuga' minn chuxkwa' midz git chak gi'd. Nonga xa'la xa'la xna midz gana xa'la xa'la xna git gana xa'la xa'la medid xcho'b git.

Git wëts

Lë' git wëts xcho'b redond, xna ngë lëd,
nax ray lëd nak nxit nup gana beysa
xcho'b. Lë' ldo' git wëts zi'd xna yë'ts nup.
Lë' midzna git wëts xna nkits gana nak no'l
midz git wëts.

Lë' git wëts xkë di't nal xi'k nak
Xangiy. Or lë' lo lbë lgit ncho'bla xgë, lë'
minn xcho'w lo guts ye'n knu, chey xiu bia
nkob lo chow minn. Loxna xne' minn
dzekna xka ndalcha git wëts ikë lo lbë.

Lë'kga chow minn mze git wëtsna. Lë' mze xgu minn zed ldo' xge' lo dzil. Or lë' git wëts xkë, lë' minn xlit git wëts chey.

Yu minn xgu nonga ption, kwlandr, xich gana midzangngid lowa, loxna xkasa chow minnu. Yuga' minn xgu git wëts lo niszed chey.

Dela gol-la git wëts, lë' minn xlëwu xcha' midz git wëts, xdë' lëd xbidz. Or lë' minn ike'xlu, lë' minn xla'l nup nis lëdu sdza'l nup zed loxna lë'wu xgë'x lo dzil chow minn.

Git lan

Lë' git lan xcho'b no'l, xna ngë lëd, yu nup nkits lëd gana lis nak lëd git lan. Lë' ldo' git lan xna nkits, lë' midzna git lan xna ya's, gana yu git lan xcha' midz xna nkits ldo'.

Lë' git lan xguka minn or xiu pni, yu lger xiu pni lën mē' bril gana yu di't xgu minn pni lënla mē' may, gana or xgu minn pni lë' chu'nn pnikga minn midz git langa. Lën gial xcho'b lo lbë git lan. Or lë' lo lbë git lan ncho'bla xgë', lë' minn xcho'w lo bal guts ye'n gu'n xcha' lo lbë git lan chey chow minn. Gana or lë' mze chuslo xcha' lë'kga, xcho'w minn balal mze chow minn.

Konde lë' git lan xkëna, lë' minn xlit
git lan chey. Yu minn xgwi'y git xiu nonga
zukur lo. Yu minn xgu panel lo git lanna.
Dela naku or yu sia, lë' minn xgu sia lowa.
Yuga minn sdzo'b xob sia xiu lo git lan
chey. Gana yu minn sdzu'w xob xiu lo git
lan.

Gana or naku git lan ye'n, lë' minn
xgwi'yu xiu kwalandrna, ptiona,
midzangngidna gana xich lowa. Gana
lë'kga xge'x midz git lan chow minn.

Git gu

Lè' git gu xkë di't ndzë, xi'k nak chow itapsiyna, gitge'wna.

Or lè' lbë git gu ncho'bla xgë, lè' minn xcho'w lowa chey chow minn gana lè'kga chow minn mze git gu.

Yu git gu xcho'b redond nax ray lëd nak nxit, yuwa xcho'b no'l lè' giku nak redond nak nxit lëd, lè' xanu xdib no'l. Lè' lëd git gu gana ldo' git gu xna yè'ts, gana yu git gu na'l nak xipchog yuwa ngu'dz xipchog, chak xdo'w. Lè' ximidz git gu zi'd xna yè'ts.

Lë' git gu chak pni më' may, or lë'
minn xgu pni.

Or lë' git gu xkëla, lë' minn xlit git gu
chey xiu zukr lo chow minn. Gana lë'kga
xcha' midz git gu xge'x xkë nup nis lëd
sdza'l nup zëd chow minn.

Lën libr che'n use'dna gan ba më' xiu
pni, ba xob xgu minn giedz, gana zi'd dela
ba më xgu minn lën gial, gana zi'd gan
xku'n nak xiblagna lebla' gana xku'n nak
giez gia' xcha' lowa. Gana zi'd tson lo git
gu'n xiu xid gial, zi'd xku'n nak midz xcha'
tibga tibga ldo' gitna.